

Zazaca'da “ê” ünlüsünün kullanımı ve yazım hataları

Asmêno Bêwayir

KISALTMALAR

Av.	Avesta
EF	Eski Farsça
Far.	Farsça (Yeni Farsça)
OF	Orta Farsça (Pehlevi ve Mani)
Part.	Partça
Phlv.	Pehlevice (Orta-Farsça)
Skr.	Sanskrit, Eski Hintçe

Giris

Zaza dilinde ê (şapkalı e) ünlüsü hem tarihi, hem işlevsel açıdan, hem de sesbilimsel (fonetik) olarak önemli bir yere sahiptir.

Tarihî yöndeki olan ehemmiyeti, örneğin Farsça'ya karşın, Zazaca'nın, Kürtçe, Tacikçe, Beluçi vs. bazı İrani dillerde de olduğu gibi eski sesi olan “ê”yi günümüze kadar önemli kelimelerde koruduğudur. Orta-İranî (Orta-Farsça, Partça, Sogdca, Baktrice vs.) dillerinde büyük bir ihtimalle ince kapalı ē olarak telaffuz edilirken¹, modern Farsça'da (Tacikçe hariç) bu ses uzun ī (ی, ې)'ye dönüşmüştür. Ê ünlüsü eski Eski Farsça ve Avesta dillerinin *ae*, *ae* ikili ünlüsüne dayanmaktadır.

Örneğin:

Zazaca	Farsça	köken	Türkçesi
cêr	زیر zîr	Av. <i>hača+aθairi</i> , Phlv. <i>az+ēr</i> , Part. <i>aj ēr</i>	aşağı
şêr	شیر şîr	Orta Far. <i>şēr</i>	aslan
engmên	انگبین engebîn	Phlv. <i>angubēn</i>	bal
mêşin	میش mîş	Av. <i>maeša</i> , Phlv./Part. <i>mēš</i> , Skr. <i>mēṣá</i>	koyun (genel)

Aşağıdaki örneklerde de belirecek olan, sözcüklerdeki ê ünlüsünün çoğu kelimelerde Zazaca'nın hemen tüm ağızlarında sabit şeklini koruması, değişime uğramamasıdır.

Ê ünlüsünün alfabedeki işlevi:

1. Uluslararası sesbilim alfabesinde (IPA) [e] diye yazılan, Zazaca alfabesindeki Ê/ê (kapalı e) sesini karşılar.
Doğu-Dersim (Mameki, Nazımiye, Pülümür, Erzincan, Pertek, Tekman, Hınıs) ve Palu-Bingöl şivelerinde ise ê ünlüsü sözcükte arases olduğunda damaksıl (palatal) [ʔe] (ye gibi) okunur. Örneğin sözkonusu bu iki ağızda **dês** (duvar) telaffuzda ê ünlüsünün araseste olduğundan dolayı ‘dyes’ gibi okunur. Diğer şivelerde ise sadece kapalı ê diye okunur.
2. İsim tamlamasında eril tekil ve çoğul iyelik izafesi olarak işler:
çimê ma – ‘gözümüz/gözlerimiz’
3. Sıfat tamlamasında isimde çoğul izafesi ve de eril tekil ismin bükünlü haldeki izafesi olarak işler:
waê pili – ‘büyük kızkardeşler’
lacê biraê pili – ‘büyük kardeşin oğlu’
4. Aidiyet zamiri ê (yé):
ê to – ‘seninki’
5. Kuzey-Zazacası ve Çermik-Siverek-Gerger Zazacasında belirsiz sayı eki “1” olarak işler:
vergê – ‘bir kurt’

¹ Bugünkü yazılış şekliyle *din* دین sözcüğü de Orta İranî telaffuzuyla *dēn* olarak Arapça'ya geçmiş İranî bir sözcük olduğunu da yan not olarak belirtmek gerek.

6. Varto-Kiği ve Çermik-Siverek Zazacasında 3. çoğul kişi şahıs zamiri:
ê – ‘onlar’

7. Fiil çekiminde şimdiki zaman ve miş’li geçmiş zamanda 2. ve 3. çoğul kişinin şahıs soneki:
şima / ê vanê – ‘siz söylüyorsunuz / onlar söylüyor’
şima / ê şiyê – ‘siz gitmişsiniz / onlar gitmiş’

Makalede dile getirilmek istenen asıl konu, *ê* ünlüsünün Zazaca’da **sesbilimsel** olarak özel bir yere sahip olduğudur. Bu nedenden ötürü özellikle ele alınması gerekirken, bu harfin kullanımında yazarların birçoğu hala hatalı yazdığı görülmektedir. Hatalı yazımın düzeltilmesi için bu yazı bir kılavuz metni olarak tavsiye edilir. Zazaca’nın yazım (imla) ve sözcüklerin doğru şekliyle yazılması konusunda yapılan hataların nedenleri; bu dilin, özellikle Cumhuriyet yıllarından sonra bilinen yasaklardan ötürü henüz yeterince analiz edilebilip saptanma olanağına sahip olmadığından, günümüze kadar da dilbilimsel araştırmaların yeterince derinleştirilme ve kamuoyuna yayabilme olanağına ve kurumlarına sahip olmadığından, bir de Zazaca yazımının henüz başlangıç aşamasında olmasından kaynaklıdır.

İlkin, şimdiye kadarki Zazaca yazında *ê* harfinin en çok nerde, hangi sözcüklerde yanlış kullanıldığı ve hangi nedenden ötürü yanlış olduğu kanaatine varılması gerek. Bunu yaparken, Zaza Dilinin sadece belirli bir şivesini değil, bildiğimiz tüm şiveleri bir bütünleştirici olarak ele almamız gerek. Bu dilde farklı ağızların olması, dil birliğini zorlaştıran bir etken olsa da, dilbilimsel açısından bir zenginliktir ki, Zazaca’da sözcüklerin kökünü, özgünlüğünü tespit etmekte şiveler birbirlerini tamamlayıcı bir işlev görür. Belirli şivelerin çoğu yönden arşaik kalmasına rağmen, hiçbir şive her yönüyle özgün şekline sadık kalmamıştır. Farklı ağızların varoluşu ve bunların irdelenmesi, bu dili analiz edip sağlam sonuçlara götürmeye yarar sağlamakta. Vardığım sonuçlardan biri de, Zazaca’da birçok sesin şiveden şiveye değişmesine ve söyleyiş farklılığı olmasına rağmen, *ê* ünlüsünün hemen tüm şivelerde değişmez olduğudur. İstisnalar kaideyi bozmaz.

Yazılımlarının yanlış olduğunu saptayabileceğim kelimerde en çok rastladığım hatalar kelimelerde yapılmakta:

1. *kês, kêsike, kêmer, kêrm, khêrr, khêwe, kêwra, kêf, gêrm, gêrmi, gênde, kêmi;*
2. *kêm, nêr, hên, 2 hêş, lapa hêş, hurênd, dirvêt, têpia, têy, sêy, nêy, qêy, vêjiyaene*
3. *dewres, asmen, Khures, awres, veren, Uşen, recaene/rezaene, je, gire daene, girenaene, bijek, vijer*
4. *şêrr, şêftaliye*

Bunlardan 1. ve 2. satırdaki sözcüklerde kullanılan tüm *ê*’ler yanlıştır, bunların yerine *e* yazılması gerek. 3. satırda son hecedeki *e* yerine *ê* yazılması gerek. 4. satırdaki *ê* harfleri yerine de keza *e* yazılması gerek. *Ê* harfinin yanlış kullanımını tespit ettiğimde dört farklı hata şekliyle karşılaşmaktayım:

1. Merkez-Dersim (Mamekiye-Nazımiya) ağızına has olan **k** ve **g** artdamak ünsüzlerin damaksıl telaffuzu,
2. Seslem etkilenmesi ve sonraki hecedeki **i** ünlüsünün yutulması,
3. Doğu-Dersim ağızına has olan, sözcükte son hecenin zayıf telaffuzundan dolayı aslolan *ê* sesinin kaybolmaya yüz tutması ve *e* diye işitilmesi.
4. Zorlama *ê*.

Analiz ve Açıklama

1. Merkez-Dersim (Mamekiye-Nazımiya-Mazgerd) ağızına has olan *k* ve *g* artdamak ünsüzlerin *e* ünlüsü önünde ince damaksıl telaffuz edilmesinden ötürü aslen *e* olan ünlünün *ê* diye algılanması.

K ve **g** artdamak ünsüzleridir, ki birçok dilde, o dilin farklı şivelerine göre de ayrı ayrı telaffuzları olabilir ve değişime de uğrayabilir. Kuzey-Zazacasının (Alevi-ağızları) Doğu-Dersim ağızında, özellikle Mamekiye (Tunceli), Mazgirt ve Nazımiye ağızında ise diğer ağızlara karşın bu iki artdamak ünsüzü biraz daha ince telaffuz edilmektedir²: [k_i / g_i]. Böylece, bu ünlülerden sonra gelen kimi sözcüklerdeki *e* ve *ı* sesi inceltir, *ê* veya *i* gibi kapalı telaffuz edilir. Kapalı telaffuz edilmesinden dolayı bu ağız konuşanlar tarafınca *k* ve *g* ünsüzünden sonra gelen *e/ı* sesini *ê* veya *i* diye yazmaktadır. *E* ünlüsünün inceltilmesi de *k/g* ünsüzlerin ince telaffuzundan

² Farsça’nın bazı ağızlarındaki **k** ve **g** ünlülerin telaffuzu da bu tür söyleniş şekline benzemektedir.

kaynaklanmaktadır, *e* sesinin *ê* olduğundan değil. Bu nedenden ötürü aslolan *e*'nin diğer şivelerde olduğu gibi *e* diye korunması gerek, ancak o şekilde yazılımı doğru olur.

Peki, sözcüklerde **k** veya **g** ünsüzlerinden sonra gelen **ê** ünlüsü, Dersim ağızlarını ne şekilde etkilemektedir? Bu soruya yanıt bulmamız için aşağıdaki çizelgede bulunan sözcüklerin sesbilimsel özelliğini inceleyelim. Verdiğimiz örnekler Hozat-Merkez, Çemişgezek, Kiği ve Bingöl şivelerindeki telaffuz şeklidir:

Zazaca	Türkçesi
kêna	kız çocuğu
kê	ev
kês	kes, hayvan yemi, alef
kêf	keyif
kêriye	arhit (arıt); tulukta elicekleri ('lewlâb') birleştiren çubuk
kêm	sicim
khêr	yiğit
kêsık	kese
kin	kin
kip	sıkı
kêran	kiriş
gên-	'almak' (gırewtene) fiilinin şimdiki zaman kökü
gêraene	gezmek
gênc	genç
gêc / gêz	sersem
gi	dışkı
git	merasim, şenlik
hemgên	bal
giyan; gan	can

Dersim Zazacasını konuşanların birçoğu ise yukarıda bulunan sözcükleri farklı şekliyle bilmekteler: *çêna*, *çê*, *çês*, *çêf*, *çêriye*, *çêm*, *çhêr*, *çhêr*, *çêsık*, *çin*, *çip*, *çêran(g)*; *cên-*, *cêraene*, *cênc*, *ci*, *cit*, *hemcên*, *cian/can*.

Görüldüğü gibi Zazaca'nın Kuzey ağızlarında **ê** / **i** ünlülerinin etkisinden ötürü **k** sesleri **ç**'ye, **g** sesleri de **c** ünsüzüne dönüşebilmektedir (damaksıllaştırma; Palatalisierung):

kêna	→	çêna
kê	→	çê
kês	→	çês
kêf	→	çêf
kêriye	→	çêriye
kêm	→	çêm
khêr	→	çhêr
kêsık	→	çêsık
kin	→	çin
kip	→	çip
kêran	→	çêran(g)
gên-	→	cên-
gêraene	→	cêraene
gênc	→	cênc
gêc	→	cêz
gi	→	ci
git	→	cit
hemgên	→	hemcên

Burda orijinalitesini koruyan ses **k** / **g** varyantı olanlardır, ki bunun birkaç etimolojik (kökenbilimsel) örneklerle kanıtlanması mümkün:

Sözcüğün bilinen kökeni

Bilinen kaynak dil

Zazaca'daki özgün şekli

varyantları

<i>kayna-</i> ; <i>kainikā</i> ³ ; <i>kanyā</i>	Eski İrani; Av.; Skr.	keyna / keyneke	kêna → çêna
<i>kata-</i> ; <i>kad(e)-</i> ; <i>katak</i>	Av.; Farsça; OF/Phlv.	key, keye	kê → çê
<i>kif / keyf</i> كیف	Arapça	keyf	kêf → çêf
<i>kisa</i> كيسة	Arapça	kêse, kise	kêsık → çêsık
<i>varṭitan/garṭitan, gerdīden</i> گردهدن	Av./Phlv., Far.	geyraene	gêraene → cêraene
<i>guḍa-</i> ; <i>guh</i> ; <i>git</i>	Av.; Phlv.; Beluçi	gi	gı → ci
<i>gīc</i> گیح	Far.	gêc	gêj, gêz → cêz

Yukarıda 1. hata şekli diye satırdaki yanlış yazılım şekli diye belirttiğim sözcüklere bakalım:

kês, kêsıke, kêmer, kêrm, khêrr, khêwe, kêwra, kêf, gêrm, gêrmi, gênde, kêmi

Bunların doğru yazılımı şöyle olması gerek:

Zazaca	Türkçesi
kes	kes, kimse
kesıke	kaplumbağa
kemer	kaya, taş
kerm	kurt (böcek)
kherr	sağır
khewe	mavi, yeşil
kewra	kirve
kef	köpük
kemi	eksik
germ	sıcak
germi	çorba
gende	yellenme sesi

Eğer yukardaki kelimelerde, yanlış yazıldığı gibi *e* yerine aslen *ê* ünlüsü olsaydı, bu anlamda olan kelimeler Zazaca'nın muhakkak bir şivesinde *çês, çêsıke, çêmer, çêrm, çêrr, çêrm* vs. diye varyantları olurdu, ki bu sözcüklerin hiçbir şekilde bu anlamlarıyla **k/g** ünsüzlerin **ç/c** ünsüzlerine dönüşmüş bir varyantı yoktur. Ne var ki şu bildiğimiz farklar muhtelif şivelerde mevcut (aşağıdaki örnekler, soldaki Merkez-Hozat/Çemişgezek, sağ taraftaki de Ovacık Zazacasındandır):

<i>kutıkê verê kêberi</i>	<i>kutiçê verê çêberi</i>	'kapının önündeki köpek'
<i>kênekê mordemeki</i>	<i>çêneçê mordemeçi</i>	'adamın kızları'
<i>hemgênê kê khalikê mı</i>	<i>hemcênê çê khalicê mı</i>	'dedem gilin balı'
<i>kes çino kês bido mali</i>	<i>kes çino çês bido mali</i>	'davara kes verecek kimse yok'

Görüldüğü gibi **k/g** ünsüzlerin **ç/c** ünsüzlerine dönüşmesine rağmen *ê* ünlüsü değişmemektedir.

Ê ünlünün olması ve olmaması gereken ve birbirine seslem olarak benzeyen sözcükleri karşılaştırıp farkını görelim:

Zazaca (ê/i : e / ı)	Türkçesi
kês : kes	kes (yem) : kimse
kêsık : kesıke	kese : kaplumbağa
kêm : kemi, kemer	sicim : eksik, taş
khêr : kherr	yığıt : sağır
kêna : (a) kena	kız : (o, dişil) yapıyor
kêf : kef	keyif : köpük
kin : kınare	kin : kenar
gêraene : germ	gezmek : sıcak
gêc/gêz : gezi/geji	sersem : süpürge

³ Horn, Paul: Grundriß der neupersischen Etymologie (Yeni Farsça Etimolojisinin Temeli). Strassburg, 1893. Nachdruck: 1988, Georg Olms Verlag, Hildesheim-Zürich-New York.

gît : girê da
gênc : gend

merasim : bağıladı
genç : yellenme

2. Seslem etkilenmesi ve sonraki hecedeki *i* ünlünün vurgusuz olduğu taktirde yutulması

kêm, nêr, hên, 2 hêş, lapa hêş, hurênd, dirvêt; nêzdi, têpia; têy, sêy, nêy, qêy, vêjiyaene...

gibi sözcüklerdeki *ê*'nin yanlış olduğu belirtilmişti. Burdaki sorun da seslem etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. *Zazaca*'nın çoğu şivelerinde rastlanan seslem etkilenmesi, bir hecede **e** veya **ı** ünlülerin, sonraki hecedeki özellikle vurgusuz olan **-i** ön ünlüsünden etkilenip hafif inceltilmesi⁴. Bu etkilenme ise, **e** sesinin *ê*, **ı** sesinin de *i* gibi algılanmasına yol açmakta, ki aslen öyle değildir ve köken olarak da bu sesin *ê/i* değil de *e/ı* olduğunu kanıtlamak mümkün.

Yukardaki sözcükleri ve bazı seslem tiplerini ele alalım:

- 'eksik' sözcüğünün *Zazaca* karşılığı *kêm/kêmi* değil, **kemi**'dir. Neden?
 1. **kêm** sözcüğünün *Zazaca*'daki anlamı, yukardaki tabelada gördüğümüz gibi 'sicim'dir ve kimi ağızlarda **çêm** diye telaffuz edilir. Eğer 'eksik' kelimesinde gerçekten *ê* olsaydı, *Zazaca*'nın belirli ağızlarında **çêm** şeklinde söylenirdi, ki böyle bir varyant yoktur.
 2. Koşaç (ek-fiil *-dir*) eklendiğinde sözcüğün bir *i* ile bittiği duyulmaktadır: **Ma de nan kemiö**.
 3. Sözcük isimleştirme ekleriyle soyutlaştırıldığında, **-i** sesi düşürülüp son ek takıldığında, **e** ünlüsü daha da açık işitilir: **kemaniye, kemasiye**.
 4. Köken olarak '**kemi**' sözcüğü Eski Farsça ve Avesta'da **kamna-**, Pehlevicede ve Yeni Farsça'da **kam/kem** كَم diye bilinmekte ki, uzun **ê** veya **ı**'ye rastlanılmaz.
- 'eril' sözcüğün karşılığı, sanıldığı ve yaygın olarak yazıldığı gibi *nêr* değil de, **neri**'dir:
 1. Koşaç eklendiğinde sözcüğün bir *i* ile bittiği duyulmaktadır: **Guko ke manga za, nerio**.
 2. '**neri**' kelimesi etimolojik olarak Avesta, Partça ve Pehlevicede **nar**'a dayanmaktadır; Farsça karşılığı da **ner** نر, Orta Farsça ve Partça'da **nar** idir ki burda da uzun **ê** veya **ı**'ye rastlanmamaktadır⁵.
- 'öyle' kelimesinin Kuzey-Zazacasındaki karşılığı *hên* değil de vurgusu ilk hecede olan **heni / hini**, Güney (Çermik-Siverek)-Zazacasındaki varyantı **weni/wini** idir:
 1. Koşaç eklendiğinde sözcüğün bir *i* ile bittiği duyulmaktadır: **No henio**.
 2. Güney-Zazacasında muhtemelen **h-** önsesinden **w-** önsesine dönüşmesine rağmen bir *ê* değil de, **e** ile **ı** ünlülerin arasındaki rastlanan değişim belirlemektedir.
Not: Kuzey-Zazaca'daki **hini** varyantında olan ilk **i**'nin **ı** olması gerek, fakat bu **h**'den kaynaklı olup da **i**'ye dönüşmüştür, zira Kuzey-Zazacasında **hi-** seslemine rastlanmaz⁶; **h**'den sonraki **ı** da **hi-** diye telaffuz edilir.
- Bükünlü hal-, çoğul- veya bazı dişil kelimelerde olan **-i**, önceki hecede olan **-e** veya **-ı** ünlülerini inceltir gibi etkiler; **-a**, **o-** ve **-u** ünlülerinde ise göçüşme (metathesis) yaratır. Fakat yavaş ve tane tane telaffuz edildiğinde sesin aslı belirir. Ondan ötürü kelimenin aslına sadık kalmak gerek:

çê Hesên değil de, **çê (kê) Heseni** 'Hasan'ın evi'

Lawıka Xozayt değil de, **Lawıka Xozati** 'Hozat türküsü'

khudiyê hêş değil de, **khudiyê heşi** 'ayının yavrusu'

rıka bayn/boyn değil de, **rıka bani/boni** 'evin temeli'

dirbêta mı değil de, **dirbetia mı** 'yaram'

gërma doy değil de, **germia doy** 'ayran çorbası'

na-hên (böyle-öyle) değil de **nia-heni** 'böyle-öyle'

⁴ Sözkonusu seslem etkilenmesinin en çok Palu-Bingöl ve Kuzey Zazacasında, en az veya hemen hiç etkilenmemesini de Çermik-Siverek ağızında olduğunu gözlemledim.

⁵ Kurmanci (Kürtçe)'deki bu sözcüklerin karşılığı *kêm* ve *nêr* idir, fakat Kurmanci'deki *ê* ünlüsü de asıl olduğundan değil, Kurmanci'ye has bir ses dönüşümü olduğundan kaynaklıdır, ki bu dilde mevcut şekil-sesbilimsel kural olarak **a/e** ünlülerin *ê*'ye dönüşmesi yaygındır, ondan dolayı *Zazaca* ile kıyaslanamaz. Eski İnanca ve Sanskrit'te *nara-*'adam' anlamına gelir.

⁶ bknz.: Selcan, Zülfü: Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt. S. 213, 215. Wissenschaft und Technik Verlag, Berlin 1998.

qelemi, mordemi, çêveri, defteri, kiliti, saniki, bostani vs. olması gerek!

Koşaç ile talaffuz edildiğinde:

”no veng, vengê astorio; na lunge, lunge kutikia; ni ardi, ardê Çê Bakiliê; „henio, ewro hirê rocio nêamo”; „çar serrio itaro”

→ Koşaç eklendiğinde *-i* ünlüsü olduğu duyulur (kısa bir *y* gibi çıkar).

Fonetik bir kural olarak bilindiği gibi, Dersim Zazacasında *ş, j* gibi dişeti-damaksıl (post-alevolar) sesler, genelde şartlar altında belirir: *s* veya *z* dişeti ünsüzünden sonra bir *-i/ü* kapalı ön ünlü geldiğinde, *ş* veya *-j*’ye dönüşür⁷. Ondan ötürü aslen *ş* olan sesler Dersim veya Kuzey-Zazacasının çoğu ağızlarında *s*’ye dönüşmüştür; veya, asıl *s-* olan sesler kısmen de *ş*’ye dönüşür⁸. Bu özellikten ötürü *hêş, yê Hesên, torjen* gibi yazılımlar hatalıdır, *heşi, Heseni, torjên* diye yazılmalıdır.

Örneğin çoğu Zaza şivelerinde **1 heş; 2 heşi** diye söylenilir, zira kelimedeki o şivelerde *s/z* dişeti ünsüzlerine dair fonetik bir kural yoktur ve aslına sadık kalmıştır. Ama Dersim Zazacasında *hêş* kelimesinin o şekilde olması zaten sesbilimsel açıdan mümkün değil; yani ortada bir *ş* varsa, mutlaka onu o *ş* veya *j* sesine dönüştüren bir *i* olması gerek: **heşi, goji, saci...**

Ayrıca **a** veya **o** sesleriyle biten eril kelimelerin tekil бүкүнлү veya yalın çoğul halinde sonuna *y* yani, *i* ünlüsünü alması da fonetik olayın gerçekliğini kanıtlar: **çermê gay, gilê koy**.

- ‘sonra’ sözcüğün Güney-Zazacasındaki ve de özgün şekli **tepeya / tepiya** idir, ki Kuzey-Zazacasında kısaltılmış biçimde **tepia** diye söylenilir. Kelimenin *têpia* yazılışı muhtemelen yanlıştır. Zazaca’da ‘dışarı’ anlamına gelen **teber** sözcüğü **te-** önekinden ve **ber** ‘kapı’ sözcüklerinden müteşekkildir. **Te-** öneki bu anlamda iliştilendiği kelimeye ‘dışarı, dışında, öte’ anlamını katar. ‘tepeya / tepia’ kelimesindeki de kanaatimce **te-** önekidir.
- *-ey-* seslem tipi taşıyan **tey, sey, ney, qey, meyman, keyneke, seytan, Zeynebe, zeıye** gibi kelimelerde de **y**’den etkilenmekte; fakat **e**’nin kapalı çıkmasından dolayı başına külah geçirilip *-êy-* yazılması da yanlıştır. Kimi ağızda *-ey-* seslemi *-ê-*’ye dönüşmüştür (*keyf*→*kêf*, *keyneke*→*kêneke*, *zey*→*zê^y/jê⁹*, *seyr*→*sêr/şêr*) ama bu dönüşmenin seslem olarak sınırını iyi görmek gerek, ki *-êy-* gibi seslem tipine rastlanmaz. Mesela, *sêy, sêytan, Zêynebe, zêıye* sözcüklerinde bazılarının yazdığı gibi gerçekten bir *-ê-* sesi olsaydı, Doğu-Dersim ağızında seslem arasına geldiği takdirde şu şekilde söylenmesi gerekirdi: *şêy, şêytan, Jêynebe, jêıye*.
Bur tür varyantların Doğu-Dersim ağızında mevcut olmadığına ve de **ê** sesinin genelde Zazaca’da değişmez bir ünlü olduğunda göre, doğru yazılış şekli **sey, seytan, zeıye** vs. olmalıdır.
- ‘çıkmaq’ fiilinin yazılımları **veciyaene/vejıyaene/vızıyaeni** olması gerekirken, **i** ünlüsünden etkilenme yarattığından ötürü **e**’yi inceltir ve o şekilde anlaşıldığından **vêjıyaene** diye yazılır, ki bu da yanlıştır. Bu fiilin geçişli şekli **vetene** ‘çıkarmak’, şimdiki zaman gövdesi **vec-en- (vej-en- /vez-en-)** diye çekilir. Şimdiki zaman kökü **vec-**’de görüldüğü gibi **ê** değil **e** ile söylenmekte. Kök şeklinin bu sonekle Zazaca’da değişmediğine göre, edilgenlik (Passiv) ve geçişsizleştiren sonek **-i-** eklendiğinde de **vecıyaene** diye yazılması gerek. **-i-** eki komşu seslemdeki **e**’yi inceltebilir, ne var ki sonek, kökü değiştirmez¹⁰.

3. Doğu-Dersim ağızına has olan, sözcükte son hecenin zayıf telaffuzundan dolayı aslolan **ê** sesinin kaybolmaya yüz tutması ve **e** diye algılanması.

⁷ Bu kural, araya patlamalı dişeti veya sert damak ünsüzü bulunduğu da geçer: *nejdi, kaşkia, Kırdaşki, raştı, deştı*. Ayrıca, kimi Dersim şivelerinde *-şt-* sesi de eski şeklini korumuş şekliyle telaffuz edilmekte: *taşt, vıraşt, waşt, raşt*.

⁸ Bir sesin, bir şivede anlam değişikliğine uğramaksızın şartlar altında değişmesi Alman sesbiliminde *komplementär distribuierte Allophone* olarak adlandırılır.

⁹ *Zey > zê > jê* ‘gibi’ sanıldığı gibi bir ön edat değil, tamlanan isimdir: *ze* + eril iyelik izafesi *y/ê*. Ki, Doğu-Dersim ağızlarında kaybolan **y**’nin izi kalmıştır, çünkü (Tercan-Çayırılı şivesi hariç) **ê** ünlüsü son ses, yani sadece kapalı **ê** [*e*] olarak telaffuz edildiğinde, *s/z* ünsülerini *ş/j*’ye dönüştürmez.

Kürtçe’nin *mina, weki* veya Farsça’nın *mesli* مَسْلِي ile karşılaştırmın; bu sözcüklerdeki son ünlüler *-a, -ê, -i* de keza iyelik izafeleridir

¹⁰ Belirli fiillerin (*decaene, vêrdene, şıqaene, çerdene*) sadece ettirgen (Kausativ) şeklinde (*dacnaene, viarnaene, şıaqnaene, çıraynaene*) fiil kökündeki **e, a**’ya dönüşerek bir almaşım (Ablaut) belirir.

Doğu-Dersim ağzında ê ünlüsü damaksıl bir şekilde [jɛ] gibi telaffuz edildiğinden ötürü, bazı kelimelerde son hecenin zayıf söylenişinden, özellikle de r ünsüzünden sonraki telaffuz zorluğundan ve de kalın e gibi algılandığından dolayı, aşağıdaki sözcüklerde olması gereken ê, yanlışlıkla e ile yazılmaktadır. Zazaca'nın diğer ağzlarında ise ê sesinin sadece tek ünlüyle çıkarıldığından ötürü, e ile ê arasındaki fark daha belirgindir: *dewrês, asmên, Khurês, awrês, verên, Uşên, rêcaene/rêzaene, zê/jê, gewrês, girê daene, girênaene, bijêk, vijêri*

Örneğin, **Uşên** (< Huseyn) veya **bijêk** (< bızêk) sözcüğün Doğu-Dersim ağzında *Uşen* veya *bijek* diye yazılması sesbilimsel olarak zaten yanlıştır. Çünkü sesbilimsel olarak bilindiği gibi, Doğu-Dersim ağzında s ünsüzünden sonra araseste ancak ê veya i ünlüsü s sesini ş ünsüzüne dönüştürebilir.

4. Zorlama ê

Serr ('kötülük') veya **şefteliye** ('şeftali') kelimelerin bazı yazarlarınca *şerr*, *şeftaliye* şeklinde yazılması zorlamadır. Doğu-Dersim ağzında s sesini ş'ye çevirebilmek için –kelimenin aslında olmadığı halde- ê kullanılmakta. Halbuki Dersim Zazacasında bu sözcükler *serr*, *şefteliye* / *sıfteliye* şeklinde söylenmektedir, dilde varolan kelimelerdir:

Ma dara şefteliye nê de. Serrê xo ki, xêrê xo ki yê to bo!

Palu-Bingöl Zazacasındaki ê harfin kullanımı

Palu-Bingöl Zazacasındaki ê ünlüsünün telaffuzu Doğu-Dersim ağzında olduğu gibi damaksıl şekilde [jɛ] telaffuz edilmesine rağmen, Doğu-Dersim ağzıyla yazanlar sözcüklerde ê harfini kullanmakta, Palu-Bingöl ağzıyla yazanlarsa bu sesi içeren sözcükleri –ye- şeklinde yazmaktalar: **dês** ⇔ **dyes**.¹¹ Aynı değeri olan ve anlam değişikliğine uğratmayan ünlünün farklı şivelerdeki telaffuz değişikliğinden ötürü yeni harf veya yerel yazım şekli üretmenin bana göre gereği yoktur ve yazı dilinde şiveler arasındaki anlaşmazlığı büyütür. Denildiği gibi, sözkonusu şivelerde ê ünlüsünün araseste olduğu zaman [jɛ] gibi telaffuz edildiği kuralı var.

Ê ünlüsünün Zazaca'da köklü bir ses olarak seyrek değişime uğradığına göre, Palu-Bingöl şivesinde de Doğu-Dersim ağzındaki gibi araseste olan –ye-, ê diye yazılması daha doğru ve diğer şiveler için de okunaklı olur: *dês, zêd(e), zên, guazêr, gêc, nê, hirê*

Öte yandan, Palu-Bingöl ağzı ile yazanlar, ê harfini sadece kapalı şekilde telaffuz edilen ê [ɛ] için kullanmaktalar (ikincil e burda ê diye belirtilmiştir):

Şima se kênⁱ, dyêsⁱ bonⁱ Hesênⁱ virazênⁱ? – ‘siz ne yapıyorsunuz, Hasan'ın evinin duvarımı mı kuruyorsunuz?’

Koşaç eklendiğinde ise, i sesi isimde belirlemekte:

In boni Hesenio şima hê virazênⁱ? ‘Bu yaptığımız Hasanın evi mi?’

Bu cümleyi muhtelif ağzlardaki söyleniş şekilleriyle kıyaslayalım:

Şima se kenî, dêsi banî Hesenî virazeni? (Kovancılar, Maden vs.)

Şima se kenê, dêse banê Hesenî virazênê? (Varto, Tercan, Siverek, Çermik)

Önceki bölümde de belirtilen aynı sorunla burda da karşılaşmaktayız: **Seslem etkilenmesi ve sonraki hecedeki i ünlüsünün yutulması!**¹²

- Palu-Bingöl ve genel anlamda Merkez-Zazaca ağzlarında (Lice, Ergani, Kulp, Piran) isim tamlamalarında eril ve çoğul iyelik izafesi –i' dir (diğer ağzlarda: -ê):
Gay xalı ma nêweşo.¹³ – ‘dayımızın öküzü hasta’
- Şahıs zamirlerinde 2. tekil eril, 1., 2. ve 3. çoğul şahıs soneki –i' dir (diğer ağzlarda: -ê):
Ma weni; şima şimeni; yı qal kenî.

Örneğin, **şımıtış** ‘içmek’ fiilinin şimdiki zaman çekiminde *ez / tı / a şımena* diye çekilirken, *ma / şima / yı şımêni*, ê ile yazılması çelişik olur; çünkü, bir paradigmada iki tane farklı şimdiki zaman gövdesi yoktur (*şım-en*

¹¹ ê [ɛ] ve [jɛ] ünlülerinin şiveye göre farklı telaffuzunun bulunmasına Almanca'da *Fakultatives Allophon* denir.

¹² Fakat birçok Bingöl halk türkülerindeyse yutulan –i belirlemekte.

¹³ Merkez-Bingöl ağzında bu cümlelin telaffuzu daha kısadır: *Gê xalı ma nêweş.*

/ *şim-ên*). Demek ki *şimên* diye yazıldığında, hem **i** ünlüsü yutulmakta, hem de yutulmasına rağmen izini bir önceki seslemede bırakmaktadır ki, kulağa *şimên* gibi gelmektedir. Doğru yazılımı ise **ma / şıma / şıma şimeni** olması gerek.

Dolayısıyla, yukardaki örnek cümlelerin yazılımı –söylenişte farklı da olsa- şu şekilde tavsiye edilir:
Şıma se keni, dêsi boni Heseni virazeni?

Son olarak tabelada bazı diğer yanlış yazılım şekilleri belirtilmiştir.

Yanlış yazılım şekli	Doğrusu	Nedeni
<i>oraj, tij, mij, -ên, roşt, pheşt/phişt/poşt, kard</i>	oraji, tiji (tici), miji, -êni (rındêni), roşti, pheşti/phişti/phoşti, kardi	Kuzey Zazacasında dişil isimler daima –e, -i veya –a ünlüsüyle biter; ünsüz (konsonanant) ile biten dişil isim yoktur.
<i>domu, ru, nu, zu</i>	doman/domon, ron, non, zon	Röportaj ve türkülerde ses düştüğünde apostrof konulabilir : nu', domu'. Ama yazı dilinde anlaşılır ve köke yakın kalmak doğru olur.
<i>i uca rê, a ita ra, o naca ro, waa sima wa pile, domanê Heyderci yê, ma sey me, tede ro, oda de rê</i>	i ucarê, a itara, o nacaro, waa simawa pile, domanê Heyderciê, sey me, teder o, oda derê	Şimdiye kadar kullanılan imla anlaşmalarına göre 'biyene' fiili şimdiki zamanda çekildiğinde, koşaç isme aralıksız eklenir. Aksi taktirde telaffuza uzak düşer; ki en soldaki yazılış şekli zaten koşaçın kendisini morfem içinde bölüp yanlış yazılmaktadır.
<i>aê, daê, naê, aye, daye</i>	ae, dae, nae; ay, nay (Güney)	„e“ burda dişil son eki olduğu için bükünlü şahıs zamirlerinde de aslen kanımca e'dir.
<i>dayêne, amayêne</i>	Daene, amaene	Zazaca'da mastar geçmiş zaman kökenine (da-) –ene son eki eklenerek kurulur.
<i>'mı zanênê ke i mara vêrdenê ra'</i>	'mı zanêne ke i ma ra vêrdêne ra'	Hikayeli geçmiş zamanda fiil çekimi, geçmiş zaman kökenine –êne, kimi Mameki ağızlarında da –ênê eklenerek kurulur. <i>Mı vatên</i> (Palu-Bingöl), <i>mı vatê</i> (Çermik-Siverek)
<i>yêno</i>	yeno, êno	Zazaca'da bu iki varyant mevcuttur; y'den sonda ê çiftleme olur.
<i>berx u dar bê</i>	Berxudar bê	Bu kelime Farsça'dan gelmez: <i>berxordâr</i> برخوردار ; yani, yediğin hep önünde olması. "berx u dar" ın Zazaca'da bir anlamı yoktur, zorlamadır.
<i>da mı rê, da to rê</i>	da mı re/ro, da to re/ro	Bu "re", arka ilgeç olan "rê" değil, "ro"dan dönüşmüş "re" idir; (pıro→pure) ses değişiminde olduğu gibi
<i>Bexo, baxo</i>	Be xo, ba xo (ebe xo)	'kendisi' sözcüğü, Türkçe düşünüldüğünde bitişik yazılır, fakat be/ebe ve xo iki ayrı sözcüktür, ayrı yazılması gerek.
<i>seke, sebeno</i>	se ke, se beno	Se 'ne' ; ke 'ki'; Se beno – 'Ne oluyor' anlamına gelmektedir, birbirinden ayrı yazılmalıdır ki, erişmiş sözcükler de değildir.
<i>yenara xo, vecinoro ser</i>	yena ra xo, vecino ro ser	Era/ero ayrı bir edattır, fiillerde dolaylı özneye yön gösterir, ayrı yazılmalıdır. Olumsuz halde de keza „ era cı nêkuno; ero cı nêvecino “ gibi ayrı yazılmaktadır.
<i>çimi</i>	çi-mi (çi-miyê xo berd)	'şey, eşya', kitab-mıtab, ğeyal-meyal sözcüklerindeki gibi tireyle yazılmalıdır.
<i>şarr, sarr</i>	şar	Partça'dan ¹⁴ Orta Farsça'ya, Yeni Farsça'dan da Türkçe'ye "şehir" şekliyle geçen bu kelimenin Eski ve Orta İrani dillerindeki anlamı "imparatorluk, devlet" iken, Yeni Farsça'da bugünkü kent anlamına gelirken, Zazaca'daki anlamı "halk, millet"tir. İki <i>rr</i> ile yazılması anlamsızdır, ki ne halk dilinde, ne de kökeninde bir çift <i>rr</i> yoktur.

¹⁴ Avesta dilinde *θr* (İngilizce'nin *th*'iyle), örneğin *θri-, puθra, xšaθra-* 'uç, oğul, imparatorluk', diye telaffuz edilen ünsüzün Eski Farsça'daki karşılığı damaksıl bir *s* [ç] *sitiya, pus, xšas'a*, Partça karşılığı ise *hri'dir* ; *hri-, puhr, şahr* → OF'ya *şahr* diye geçmiştir (Orta ve Yeni Farsça karşılığı sesbilimsel evrim ve kuralına göre **şas* olması gerekirdi). Zazaca *hirê, - , şar*.